

FELHAGYOTT SZŐLŐK BOTANIKAI ÉS TÁJTÖRTÉNETI VIZSGÁLATAI AZ ÉSZAKI-CSERHÁTBAN

MRAVCSIK Zoltán¹, HARMOS Krisztián², MALATINSZKY Ákos¹

¹Szent István Egyetem, Környezet- és Tájgazdálkodási Intézet,
Természetvédelmi és Tájökológiai Tanszék, 2103 Gödöllő, Páter K. u. 1.
e-mail: mravcsikz@freemail.hu, Malatinszky.Akos@kti.szie.hu

²Bükki Nemzeti Park Igazgatóság, 3301 Eger, Sánc u. 6.

Kulcsszavak: felhagyott szőlő, természetvédelmi érték kategóriák, védett növénytaxonok, Északi-Cserhát, tájtörténet

Összefoglalás: Az Északi-Cserhát öt településének külterületén vizsgáltunk meg minden olyan (összesen 12), szőlőművelés alól kivett területet, amelyekről hiteles történeti és aktuális adatokat sikerült összegyűjteni. A tájtörténeti vizsgálatok során a szőlőtermesztés Kárpát-medencei fejlődésének tükrében elemeztük Nógrád megye szőlőgazdálkodásának történetét. Összehasonlítást adunk az országos változások és a vizsgált kistérség (Kishartyán, Sóshartyán, Ságújfalu, Nógrádmegyer, Etes települések közigazgatási területe) változásainak hasonlóságairól, különbségeiről. Minden mintaterületet önállóan is jellemeztük és értékeltük, így azok különbségei és hasonlóságai is megismerhetők. Munkánk során összesen 252 edényes növényfajt írtunk össze, ezen belül 12 védett (*Linum tenuifolium*, *Linum hirsutum*, *Astragalus exscapus*, *Orchis militaris*, *Orchis purpurea*, *Orchis morio*, *Aster amellus*, *Adonis vernalis*, *Stipa pulcherrima*, *Jurinea mollis*, *Pulsatilla pratensis* subsp. *nigricans*, *Ornithogalum pyramidale*), illetve 26 lokálisan értékes növénytaxont jegyeztünk fel a szőlőhegyekről. A felhagyott szőlők, mint féltermészetes élőhelyek jelentik az alapjait azoknak a másodlagos élőhelyeknek, amelyek az ember formálta tájban az ismertett értékeket hordozzák.

Bevezetés

Hazánk földrajzi adottságai lehetővé teszik a változatos, unikális fajokban is bővelkedő élőhelyek létét. Az ember is a természet része, így hatással van a többi alkotóra, általában túlságosan is. A folyamatosan, évszázadok alatt alakított felszínnek azonban számos esetben különleges értékek hordozóivá váltak. A szőlőhegyek az ország nagy részén már a középkor óta megtalálhatók. A szőlővel beültetett táj történeti alakulása az emberi közösségekkel kölcsönhatásban tűnik elénk (CSOMA 1997). A történelem során településeink többsége környékén kialakultak a szőlőhegyek.

Az Északi-Cserhátban általában minden település határában műveltek annyi szőlőt és gyümölcsöst, amennyi a közösség igényeit kielégítette. Napjainkban egy-két sor még előfordul a kertekben, de összefüggő, egész domboldalakat borító szőlősöket már nem látni. A határban egykor művelt parcellákon legfeljebb 1–2 tőkét találhatunk, ami igazolja az idősebb adatközlők elbeszéléseit. Néhány ilyen másodlagosan kialakult terület kiemelkedő értéket képvisel. A ma hazánkban megtalálható fajgazdag gyeppek, sztyepprétek jelentős része hegylábperemi felszíneken, felhagyott szőlők és gyümölcsösök helyén alakult ki (ILLYÉS és BOLONI 2007). A felhagyott, ma már nem szőlőként jelölt területeken ritka fajokkal és természetközeli állapotú élőhelyekkel találkozhat a vizsgálódó személy. Cikkünkben Északi-Cserhátban belüli felhagyott szőlőterületek jelenlegi állapotát jellemezzük és értékeljük, valamint a felhagyások legfontosabb okait ismertetjük.

Anyag és módszer

Magyarország területének mintegy kétharmada mezőgazdaságilag hasznosított terület, ezért a különböző mezőgazdasági kultúrák környezetünk állapotára jelentős hatással vannak. Ahhoz, hogy egy táj természetvédelmi értékeit megismerjük, magát a tájat alakító tényezőket is meg kell ismernünk (ÁNGYÁN et al. 2003). Ahhoz, hogy a felhagyott szőlőkben lejátszódó folyamatokat jellemezni tudjunk, történeti és aktuális adatok gyűjtésére és összehasonlítására volt szükség.

Terepi vizsgálatainkat 2007 tavaszától 2009 őszeig végeztük Etes, Ságújfalú, Kis-hartyán, Sós-hartyán és Nógrádmegyer települések közigazgatási határain belül (1. ábra), amely körülbelül 7169 hektár összefüggő területet foglal magába. A települések összes külterületen lévő felhagyott szőlőterületei közül azokat dolgoztuk fel, amelyek tájtörténete a kutatások alapján hitelesnek mondható. A mintaterületeket a vegetációs időszak különböző időpontjaiban jártuk végig és az összes edényes növénytaxont feljegyeztük. Ezek megnevezésénél SIMON (2000) kötete volt irányadó. A dűlőnevek az 1:10000 EOVS rendszerű topográfiai térképeket követik.

Az egyes települések szőlőterületeinek elhelyezkedését, változásait a Nógrád Megyei Levéltárban, a Hadtörténeti Múzeum Térképtárában és a Nógrád Megyei Földhivatalban tárolt dokumentumokból, a katonai felmérések, kataszteri és egyéb földnyilvántartási térképek alapján, valamint helyi adatközlők elmondásaiból ismertük meg, de információt nyújtottak a községek iratai is (pl. ETES NAGYKÖZSÉG IRATAI, 1867-1960).

A szőlőhegyeket az összeírt növényfajok ismeretében BORHIDI (1993) munkájának felhasználásával jellemeztük a szociális magatartási típusok és a természetességi érték, illetve az ökológiai indikátorértékek szerint és SIMON (2000) munkájának felhasználásával természetvédelmi értékkategória szerint is. A védett fajok esetében a védettség tényének megállapítása a 13/2001. (V. 9.) KöM rendelet alapján történt. A mintaterületek multi-variációs elemzését SYN-TAX programcsomaggal (PODANI 1994, 1997) végeztük el. Ennek során egy hierarchikus (clusteranalízis) módszert használtunk, ahol a fajok bináris előfordulását figyelembe vevő függvényt (Czekanowski-Sorensen) alkalmaztunk.

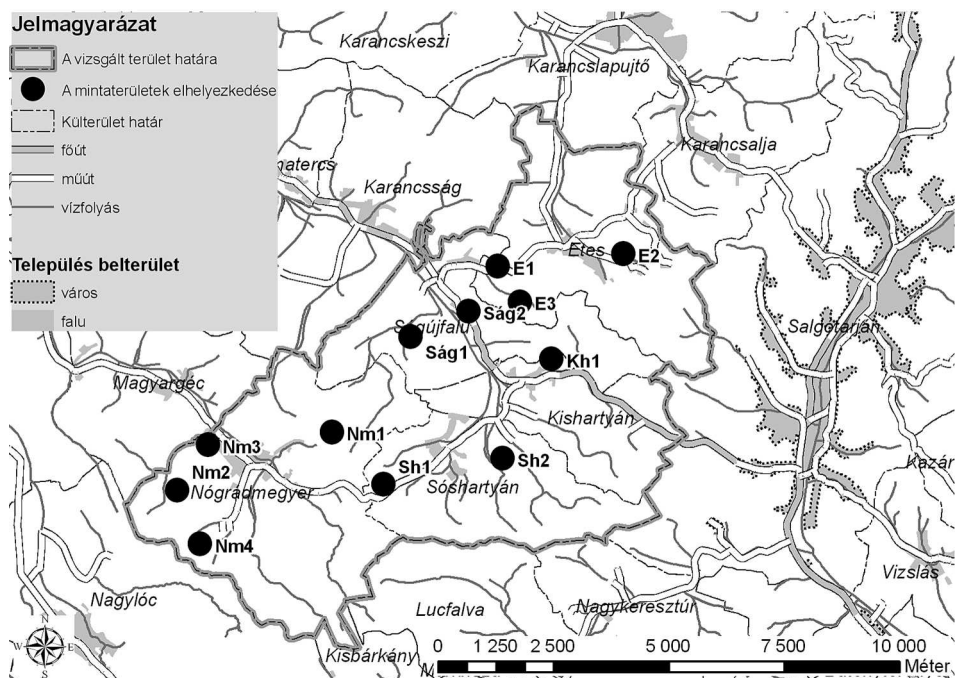
A természetföldrajzi besorolásnál KARÁTSÓN (2000) munkája volt irányadó, amely alapján a vizsgált települések az Észak-magyarországi-középhegység nagytáj Cserhátvidék középtájának Északi-Cserhát uralkodóan dombsági jellegű, de erősen tagolt, mozaikszerűen felaprózódott kistájában, ezen belül a Litke-Etesi-dombság és a Szécsényi-dombság kistáj-részletekben helyezkednek el. A földtani, domborzati, talajtani és vízrajzi viszonyok jellemzéséhez MAROSI ÉS SOMOGYI (1990), JUHÁSZ (1987), BARCZI (2004) és HARMOS (2008) munkája adott iránymutatást. A terület növényvilágára vonatkozó műveket saját adataival kibővítve HARMOS (2008) kéziratát foglalja össze, emellett a környékről több botanikai adatot közöl CSIKY (2004).

A Litke-Etesi-dombság 150 és 400 m közötti tszf-i magasságú hegységközi dombság. Az intenzív eróziós és deráziós folyamatok következtében felszíni csuszamlásokkal, suvadásokkal, eróziós völgyekkel szabdalt. A kiemelkedő felszínek gyakori alkotója a lajtaméskő. A talajerózió közepes mértékű, a vizsgált területek közelében néhol nagymértékű. A Szécsényi-dombság hasonló átlagmagasságú tagolt dombság, melynek gerincét,

Nógrádmegyer környékén az É-ÉNy – D-DK-i irányú andezittelérek adják. Ezeket keresztirányban eróziós völgyek darabolják. Az Északi-Cserhátot oligocén homokkővel, miocén slírral és tarka agyaggal borított dombok, andezitkúpok és telérek teszik változatossá. A peremeken szolifukciós vályog és lejtőlösz maradt fenn. Mindkét kistájat főként neogén üledékek építik fel. Jellemző a középmiocén slír és a lajtamészko, a Ménes-pataktól D-re pedig felsőoligocén agyagmárga és homok található, melyeket andezittelérek tagolnak. Az éghajlat mérsékeltén hűvös, mérsékeltén száraz. Az évi napfénytartam 1900 óra körül alakul. Az évi középhőmérséklet 9,0°C, a vegetációs időszakban 16°C körül alakul. Az évi csapadék átlagosan 610 mm, amelyből 360 mm hullik a vegetációs időszakban (MAROSI és SOMOGYI 1990). Jelentősebb vízfolyások a Ménes- és Dobroda-patak, valamint a Csitári- és a Szentlélek-patak. Az Északi-Cserhátban a talajok nagyjából egyharmada agyagbemosódásos barna erdőtalaj, közel fele barnaföld, míg a többi földes kopár, kovárányos barna erdőtalaj, fekete nyirok és réti talaj (BARCZI 2004).

Növényföldrajzilag a Pannóniai flóratartomány (*Pannonicum*) Északi-középhegység flóravidékének (*Matricum*) Nógrádi-flórajárásába (*Neogradense*) tartozik. Flórájában dominálnak a szubmediterrán – kontinentális flórahátások, kárpáti elemek kevésbé jelennek meg, de egyes élőhely-típusokban (bükkösök, gyertyános-tölgyesek, félszáraz irtásrétek) erősebben jelentkeznek a hegyvidéki hatások. A Cserhát nagy részén fás vegetáció lehetett, valószínű, hogy a középhegységi cseres-tölgyesek (*Quercetum petraeae-cerris*) és a hegyvidéki gyertyános-tölgyesek (*Carici pilosae-Carpinetum*) voltak a leg-gyakoribbak, melyeknek mérete az emberi beavatkozás (erdőkielés, erdőhasználat, majd erdőgazdálkodás) következtében jelentősen lecsökkent és homogenizálódott. Jelenleg az akác (*Robinia pseudo-acacia*) térfoglalása a meghatározó, mellette a természetszerű élőhelyek folyamatosan zsugorodnak és már csak foltokban találhatóak meg. A Szécsényi-dombságban ezek a kis élőhely-szigetek a Cserhátban egyedülálló, értékes élővilágnak adnak otthont. Jelentősen alakította a tájat a szőlő- és gyümölcsstermesztés, valamint a legeltetés, amelyek mind az eredeti növénytakaró megszűnésével, illetve nagymértékű átalakításával jártak.

Az öt település szőlőgazdálkodásának megismeréséhez először a befoglaló közeg, a Kárpát-medence és Nógrád megye szőlőgazdálkodását tekintettük át. FEYÉR (1981) 1848-ig mutatja be a hazai szőlőtermesztési viszonyokat, CSOMA (1997) a táji változásokat helyezi előtérbe, GYULAI (1999) a szőlőtermesztést az agro-biodiverzitás változásán keresztül vizsgálja, BALOGH (1998) átfogó képet ad. SZOMBATHY (1976) a megyére és a Cserhátra vonatkozó adatokat közöl, melyekből a táj változásáról, alakulásáról információkat nyerhetünk. Megyei szintű tájjellemzést ad BOROVSKY (1911) is, míg települési szintűt MOCSÁRY (1826) és SHVOY (1875).

1. ábra A mintaterületek elhelyezkedése (Készítette: MRÁVCSIK és LANTOS, 2009)
Figure 1. Map of the sample areas (made by MRÁVCSIK and LANTOS, 2009)

Eredmények és megvitatásuk

Botanikai eredmények

A vizsgált mintaterületeken összesen 252 edényes növénytaxont regisztráltunk, amelyek közül 12 védett: *Linum tenuifolium* L., *Linum hirsutum* L., *Astragalus exscapus* L., *Orchis militaris* L., *Orchis purpurea* Huds., *Orchis morio* L., *Aster amellus* L., *Adonis vernalis* L., *Stipa pulcherrima* C. Koch, *Jurinea mollis* (L.) Rchb., *Pulsatilla pratensis* subsp. *nigricans* (Störck) Zamels, *Ornithogalum pyramidale* L.

A mintaterületeken előforduló növényfajok relatív ökológiai mutatók szerinti megoszlását vizsgálva az alábbi megállapításokat tettük:

- az Északi-Cserhát vizsgált felhagyott szőlők növényzete mostanra a természetközeli állapotokat idézi, gyomfajokat és pionirokat elvétele tartalmaznak e gyepek;
- a növényfajok relatív hőigényeik szerinti megoszlása alapján a fajok több mint kétharmad része a montán lomblevelű mezofil erdők és a szubmontán lomblevelű erdők övére jellemző;
- a mintaterületeken megtalált fajok nagy része szárazságtűrő és félszáraz termőhelyeken előforduló, de jelentős a szárazságmentes és a félüde termőhelyeken előforduló növények száma is;
- többségében gyengén savanyú, neutrális és gyengén baziklin talajok növényei jellemzőek;

- az Északi-Cserhát vizsgált felhagyott szőlőinek növényzete jórészt tápanyagszegény körülményekre utal, s ez jól alátámasztható az egykori kapálásos szőlőművelésből eredő, az erős lejtőszög által is befolyásolt erózióval;
- a területeken a napfénynövények és a félnapfénynövények dominálnak, mivel a felhagyott szőlők nagy részén még csak a peremterületeken jelentős a cserjésedés;
- a Borhidi-féle természetességi értékszámok alapján a honos flóra ruderális kompetítorai és a generalisták jelennek meg legnagyobb arányban, a védelemre érdemes fajokat jelentő 6-os indikátorszám kritériumainak a fajok 4%-a felel meg;
- a Simon-féle természetvédelmi értékkategóriák alapján az Északi-Cserhát vizsgált felhagyott szőlőinek növényzete a természetközeli állapotokat idézi, a természetes állapotokra utaló fajok aránya meghaladja az 54%-ot és a degradációra utaló fajok nagy részét a zavarástűrő fajok adják.

Tájtörténeti vizsgálatok eredményei

Magyarországon a szőlő- és bortermelésnek gazdag hagyományai vannak. A honfoglalás előtti magyarság szőlőtermesztéséről igen kevés adatunk van. A legtöbb támpontot a nyelvészeti elemzések szolgáltatják (GYULAI 1999). Ezen bizonyítékok alapján azonban feltételezhető, hogy már az V. században az Azovi-tenger mentén a szomszédságukban élő népekkel egyetemben eleink is ismerték a szőlő hasznosítását (FEYÉR 1981). A magyarság őshazájából nyugat felé vándorolva ismerkedhettek meg a földműveléssel, a szőlőtermesztéssel és a borkészítéssel is. A Kárpát-medencébe érkezve már több évszázados szőlő – bor kultúra nyomait találták. A XI. századra a hazai szőlőművelés elérte középkori elterjedésének földrajzi határait, északi határa a Kárpát-medencében a tölgyes zónával esett egybe (CSOMA 1997, MÜLLER 1982). A szőlőterületek robbanásszerű növekedése a XIII. században a tatárjárás után figyelhető meg (BALOGH, 1998). A török hódoltság sem korlátozta a szőlőkultúra fejlődését, sőt új fajtákkal bővültek ültetvényeink, a csemegeszőlő-termelés fellendült. A felszabadító háborúk után azonban tapasztalható visszaesés, de a XVIII. század közepén újra növekedett a szőlőterület és a megtermelt bor mennyisége (GYULAI i.m.). A szőlőgyökértetű (*Phylloxera vastatrix*) 1875-re hazánkban is megjelent és hatalmas pusztulást okozott: a szőlőterületek 230 ezer hektárra, a megtermelt bor mennyisége kb. 1 millió hl-re zsugorodott. A II. világháború után a mezőgazdasági termelőségvetkezetek szétzúzták a vidék hagyományos gazdálkodását, így a szőlőtermelést és a borászatot is, a nagyüzemi fajtásorok telepítésénél jellemzően figyelmen kívül hagyták az ökológiai adottságokat. A rendszerváltást követően sok nagyüzemi szőlőgazdaság megszűnt, a szőlőültetvények elaprózódtak, sok ültetvényt elhanyagoltak, a szőlő- és bortermelés minőségileg és mennyiségileg is mélypontra került (BALOGH 1998). Jelenleg az ország mezőgazdaságilag hasznosított területének mintegy 2 %-án folyik szőlőtermesztés (BÉNYEI 1998).

Nógrád megyében nem volt akkora jelentősége a szőlőtermesztésnek, mint a nagy történelmi borvidékeinken („E vármegyében úgynevezett szőlőuradalmak nincsenek” (BOROVSKY 1911)), de a táj képéhez itt is hozzátartoztak a szőlővel beültetett domboldalak. MOCsÁRY (1826) így emlékezik Nógrád vármegyéről: „ez a Mohátsi veszedelem előtt, melly kezdete vala hazánk közönséges veszedelmének, leginkább a szőlő-mívelés által virágzott.” Megemlíti, hogy a tatár és török dúlás idején sok szőlőt felhagytak és ezek a területek 150 év alatt teljesen beerdősültek. A XVIII. században jelentősen meg-

nőtt a szántóföldi gazdálkodás és ekkor a szőlő-, dohány- és gyümölcsstermesztés is új erőre kapott (SZOMBATHY, 1976). Penc, Kozárd és Szanda környékét is jó bortermő körzetként tartották számon. Az Északi-Cserhában valószínűleg csak kisebb területeken, jelentéktelenebb mennyiségű és minőségű bort termeltek. A filoxéra gyorsan végigjárta pusztító útját az 1889-1890-es években. Az 1888-as évben 12802 kataszteri hold területen műveltek szőlőt, 1899-re ez 132 kat. holdra esett vissza (BOROVSKY 1911).

„Azt a tényt, hogy hogyan változik át egy határozottan mezőgazdasági jellegű vidék ipari vidékké, legjobban talán Nógrád megyében lehet tanulmányozni” (SZOMBATHY 1976). Az 1950-es évek megpecsételték a mezőgazdaság és azon belül a szőlőtermelés sorsát az északi-cserhádi régióban is. Az addig gazdálkodó parasztember menekül a földtől és kényszerűségből az iparban helyezkedik el. Az 1950-es és 1960-as években végrehajtott szőlőrekonstrukciók növelték ugyan a szőlőterületeket, de ezek már nagyüzemi fajtásorok voltak, amelyeket nem hagyományosan műveltek, hanem a gépeké lett a főszerep. Az 1970-es évekhez képest a megye szőlőterülete töredékére csökkent. Napjainkban Nógrád megyében a mezőgazdaságilag hasznosított területek kevesebb, mint fél százalékán folyik szőlőtermesztés (NÓGRÁD MEGYEI STATISZTIKAI ÉVKÖNYV 2006) (1. táblázat).

Év	Szőlő	Gyümölcsös
	(ha)	(ha)
1873	6928	?
1895	2526	?
1915	1399	?
1935	1561	?
1960	2013	?
1965	2457	?
1970	2797	4148
1975	2359	4045
1980	1525	3074
1990	1078	1825
1997	1092	1835
2000	1206	2029
2005	460	3135

1. táblázat: Szőlőterületek változása Nógrád megyében (Nógrád megyei statisztikai évkönyvek adatai alapján)

Table 1. Changes in total area of grapeyards in Nógrád county (year/grapeyard/fruit orchard) (based on the statistical books of Nógrád county)

Az Északi-Cserhát szőlőhegyeinek bemutatása

A továbbiakban az egyes mintaterületek (zárójelben a terület helyi népi elnevezése) tájtörténeti jellemzőit, illetve a fajlisták Simon-féle természetvédelmi érték kategóriák szerinti elemzésének fő konklúzióit adjuk közre.

Kh. 1. mintaterület, kishartyáni Kis-pályi (Kis-páli)

A katonai felmérések nem jeleztek szőlőt vagy gyümölcsöst, de az 1867-es kataszteri térképek már jelölik itt a szőlőt, amely valószínűleg a 20. század elején is jelentős méretű volt (SCHNEIDER 1972). Az 1959-es földnyilvántartási térképek változatlan méretű területen jelzik a parcellákat, de azt nem tudjuk, hogy a két időpont között milyen változások voltak a helyszínen, valószínűleg mindig szőlő és gyümölcsstermesztés folyt az adott domboldalon. Az 1960-as, 1970-es években még szőlőként jelzik a térképek, de ekkor már a művelt terület folyamatosan csökkent. Az 1980-as években az utolsó parcellákban is felhagyták a művelést és később semmilyen más hasznosítás alá nem vonták a szőlőhegyet. Jelenleg még látható néhány szőlőtő és a parcellahatárookra ültetett gyümölcsfák közül is él még néhány, a terület cserjésedik, de nyílt gyepi részek is mozaikolnak még a déli kitétségu lejtőn.

Ettől a területtől Ny-ra fekvő dombon már az 1960-as évek elején felhagyták a szőlőművelést, itt a vegetáció hasonló az előzőhöz, de akácodosodik és a fenyérfű (*Bothriochloa ischaemum*) kezdi jellegtelenné tenni a területet. Ritka, védett fajok közül megtalálható a fekete kökörcsin (*Pulsatilla pratensis* subsp. *nigricans*), borzas len (*Linum hirsutum*), nyúlánk sárma (*Ornithogalum pyramidale*), árlevelű len (*Linum tenuifolium*) és a bíboros kosbor (*Orchis purpurea*). Invázió fajok közül csak az egynyári seprence (*Erigeron annuus*) fordul elő, de a jelenlegi borítása nem jelentős. A természetes állapotokra utaló fajok aránya 53%, ezen belül a kísérő fajok (K) aránya 43%, a társulásalkotóké (E) 4%, a védett fajoké (V) 4%, a pioníroké (TP) 2%. A degradációra utaló fajok aránya 47%, ezek megoszlása: 30%-ban zavarástűrők (TZ), 17%-ban pedig gyomfajok (Gy).

Sh. 1. mintaterület, sóshartyáni Palincás (Nagy-szőlő)

Sóshartyán Nógrádmegyerrrel határos részén található ez a déli kitétségu, erősen gyomomodott, parlagon hagyott terület, amely körülbelül az 1930-as évektől az 1970-es évek végéig szőlőművelés helyszíne volt. A katonai felmérések térképei nem jeleztek szőlőt a település határában, az 1867-es kataszteri térképen pedig még szántónak jelölik a területet. SHVOY (1875) már említést tesz a sóshartyáni szőlőről, de nem tudjuk, hogy ekkor mely területen folyt a művelés. A domb aljában a közút és a szőlő között egy időszakos vízborítású terület van, amelyen a nád (*Phragmites australis*) mellett bodnározó gyékény (*Typha latifolia*) dominál. A terület nagy részét sűrű akác (*Robinia pseudo-acacia*) borítja. Védett növények nem találhatóak a területen, az invázió fajok ugyanakkor tömegesen fordulnak elő. A fajoknak csak az egyharmad része idézi a természetes állapotokat.

Sh. 2. mintaterület, sóshartyáni Bordéc-tető

Sóshartyán település része, Bordéc-tető déli lejtőin található, amelynek egy része felhagyott szilvás. A terület alatt parlagon hagyott szántó található, innen terjed a kanadai aranyvessző (*Solidago canadensis*). A területen először 1960-ban jelölték szőlőt, de nagyobb részét gyümölcsös foglalta el. Az 1970-es évek végén felhagyták a szőlő- és gyümölcsstermesztést. A területet körülbelül harminc éve közvetlen emberi hatás nem éri. Védett fajok közül a nyúlánk sárma (*Ornithogalum pyramidale*), árlevelű len (*Linum tenuifolium*), borzas len (*Linum hirsutum*) és a csinos árvalányhaj (*Stipa pulcherrima*) kis állományai még fellelhetőek. A terület cserjésedik és terjed a kanadai aranyvessző (*Solidago canadensis*) és a siskanádtippán (*Calamagrostis epigeios*), amelyek borítása jelenleg még nem veszélyes mértékű, de beavatkozás hiányában növekedhet. A természetes állapotokra és a degradációra utaló fajok 59%:41%-ban oszlanak meg.

Nm. 1. mintaterület, nógrádmegyeri Csinger-hegy (Megyeri szőlő)

Nógrádmegyer külterületén, a településtől ÉK-i irányban a Csinger-hegy déli oldalán három kisebb völgy területén található a Megyeri szőlő. A második katonai felmérés már gyümölcsöst jelez a helyszínen, de valószínű, hogy szőlőművelés is volt már ekkor. Az 1868-ban készült kataszteri térképen már igen nagy területen jelölnek szőlőt, amelynek nagy részét az 1960-as évek elején még művelték, majd a felhagyást követően a szőlőkarókat tüzelőnek hordhatták el az egykori parcellatulajdonosok. A domblábi részek szántóként, illetve a domboldalak legelőként és gyepként való műveléséről ad számot az 1978-ban készített földnyilvántartás, de a terület nagy része műveletlen maradt. A szőlők mellett kiterjedt gyümölcsös is volt a területen. A domblábaknál sok, ma is termő gyümölcsfa található, legfőképp szilva (helyiek elmondásai alapján durgó, veres, bertöci, sárga ringló, muskolat fajták), alma és dió. A falusiak még napjainkban is leszüretelik az alma- és szilvafák termését, általában cefrének, de az édesebb, nagyobb szemű szilvából lekvárt és befőttet is készítenek. A domboldalak aljában még jellemző a legeltetés, amelynek itt velejárája, hogy minden tavasszal felégetik a területet és általában nem csak a legeltetett rész szenved el az égetés káros hatásait. 2009-ben ez április 3-án történt, de nem ritka az április végén történő égetés sem, amely már jelentős károkat okoz a kibúvó kosborokban és a rovarfaunában. A terület enyhén cserjésedik, de a még így is jó állapotú gyepnek mondható. Előfordul a nyúlánk sárma (*Ornithogalum pyramidale*), az árlevelű len (*Linum tenuifolium*), a borzas len (*Linum hirsutum*) és néhány tő vitéz kosbor (*Orchis militaris*) is megtalálható, a csillagőszirózsának (*Aster amellus*) pedig több száz tőből álló populációjára bukkantunk. Csak az akác (*Robinia pseudo-acacia*) jelenléte ad okot aggodalomra. A növényzet természetvédelmi értékkategóriák szerinti megoszlása is a természetes állapotokat idézi, a degradációra utaló fajok aránya 40%.

Nm. 2. mintaterület, nógrádmegyeri Agyagos-tető (Víg András szőlője)

A terület az Agyagos-tető déli részén helyezkedik el. Kis területű, jó állapotban lévő zárt gyep, kétoldalt cseres tölgyesek szegélyezik, amelyek szélén terjed az akác, veszélyeztetve a jelenlegi társulást. A második világháborútól az 1960-as évek elejéig (tévesztés) volt itt Víg Andrásnak szőlője (TÓTH ex verb.), innen kapta helyi nevét. Néhány szőlőpéldány még megtalálható, főként a területet szegélyező gyümölcsfákra (szilva, dió) felfutva. Cserjésedik. Fellelhető a nyúlánk sárma (*Ornithogalum pyramidale*), a bíboros kosbor (*Orchis purpurea*), az árlevelű len (*Linum tenuifolium*), a vitéz kosbor (*Orchis militaris*) és a borzas len (*Linum hirsutum*) néhány példánya, míg a tavaszi héricsnek (*Adonis vernalis*) több száz tőből álló állományát figyeltük meg. Az egynyári seprence (*Eigeron annuus* subsp. *annuus*) és a siskanádtippán (*Calamagrostis epigeios*) jelenlegi borítása még nem veszélyezteti az élőhelyet, de kezelés hiányában rossz irányba változhat a helyzet. Az akác (*Robinia pseudo-acacia*) két oldalról szűkíti az értékes gyepi részeket. A leírt növényfajok alapján is elmondható, hogy a terület már a természetes állapotokat idézi.

Nm. 3. mintaterület, nógrádmegyeri Agyagos-dűlő É-i része (Batonca)

Nógrádmegyer nyugati részén található kis területű szőlő, amely a Géci-lapos felől közelíthető meg. 1930-tól az 1960-as évek közepéig műveltek itt néhány parcella szőlőt, a felhagyás után legelőként hasznosították, jelenleg semmilyen művelés nem történik. Nagy foltban rezgőnyár (*Populus tremula*) terjed. A siskanádtippán (*Calamagrostis*

epigeios) kezdi elborítani az egész területet és a betyárkóró (*Conyza canadensis*) is jelen van. A degradációra utaló fajok többségben vannak, így a terület kezelése nélkül javulás nem várható.

Nm. 4. mintaterület, nógrádmegyeri Kis-völgy

1868-ban még szántóként hasznosított terület. Az 1950-es években telepített szőlőt az 1960-as évek közepén beszántották és gyümölcsöst telepítettek a helyére. Ma a szőlő műlra már semmi sem utal. A gyümölcsös főként szilva- és diófákból áll. Már nem gondozzák, megkezdődött a cserjésedés. A degradációra utaló fajok 56%-ban vannak jelen a területen.

Ság. 1. mintaterület, ságújfalui Illés (Aranyvölgyi-szőlőhegy, Ördögűző)

Az 1940-es évektől termeltek szőlőt egészen az 1970-es évekig, de még az 1980-as években is szőlőként jelölik a területet. Két kisebb domb alkotja, melyek É-D irányban húzódnak egymással párhuzamosan. A keletebbre található jó állapotú, nagy kiterjedésű szálkaperjegyepet találhatunk, amely kis mértékben cserjésedett. Veszélyeztető tényező, hogy a domb lábánál, szántón terjed a kanadai aranyvessző (*Solidago canadensis*). A nyugati dombon a tollas szálkaperje (*Brachypodium pinnatum*) csak foltokban van jelen.

Megtalálható a borzas len (*Linum hirsutum*), a vitéz kosbor (*Orchis militaris*), az árlevelű len (*Linum tenuifolium*), a nyúlánk sárma (*Ornithogalum pyramidale*) és az agárkosbor (*Orchis morio*). A nyugati, cserjésedő domb a szennyezettebb kanadai aranyvesszővel (*Solidago canadensis*), siskanádtippannal (*Calamagrostis epigeios*), akáccal (*Robinia pseudo-acacia*), de a jobb állapotú keleti dombon is megjelentek ezek a fajok. A művelt sík területen terjed a parlagfű (*Ambrosia artemisiifolia*). A természetes állapotokra utaló fajok aránya 57%, ezen belül a kísérő fajok (K) aránya 37%, a társulásalkotóké (E) 9% és a védett fajoké (V) 11%. A degradációra utaló fajok aránya 43%, ezek megoszlása: 27%-ban zavarástűrők (TZ), 2%-ban adventív fajok, 14%-ban pedig gyomfajok (Gy).

Ság. 2. mintaterület, ságújfalui Festékesi-hegy

A Festékesi-hegy déli oldalán egy nagyobb parcellányi szőlő volt a második világháborút követően, az 1960-as évek elejéig. A terület erősen cserjésedik, ami rontja a zárt gyepek minőségét. Nyúlánk sármát (*Ornithogalum pyramidale*), vitéz kosbort (*Orchis militaris*) és tavaszi héricsét (*Adonis vernalis*) találtunk a területen. A siskanádtippant (*Calamagrostis epigeios*) és az akác (*Robinia pseudo-acacia*) rontja a terület állapotát. Többségben vannak a degradációt jelző fajok, de kiemelkedő a védett fajok borítása.

E1. mintaterület, etesi Kis-verő (Szurdok alja, Nagy serjén)

A Kis-verő déli részén, Etes és Ságújfalu községek határán található, közigazgatásilag Etes része. A második katonai felmérés és a kataszteri térképek már jeleznek a területen szőlőt és valószínűleg azóta a terület különböző részein folyamatosan természetek szőlőt. A második világháborútól egészen az 1950-es évek végéig intenzív szőlőművelés volt az egész területen. Az 1960-as években osztatlan közös tulajdon lett, de a szőlőt addig gondozó generációk kiiregedtek és utódaik már nem folytatták a művelést (MÁTÉ ex verb.). Egy-két parcellát még az 1980-as évek elejéig gondoztak, de mára azokat is felhagyták és azóta semmiféle mezőgazdasági művelés nem történik. Erről tanúskodnak a még fellelhető szőlőtövek, amelyek közül néhány példány egy-egy régi gyümölcsfára

vagy nagyobb cserjére felfutva még napjainkban is termést érlel. Ma a területen zárt gyepeket találhatunk, amelyeket átjárhatatlan cserjések tagolnak. A parcellahatárokon idős gyümölcsfák (főként szilva) díszlenek. A birsalmafák kivadult hajtásai is megtalálhatóak. A hosszú időn keresztül kapás művelést igazolják a néhol erodált felszínek és a kőrákások is. A domb aljában illegális hulladéklerakásból származó maradványok találhatók. Szártalan csüdfüvet (*Astragalus exscapus*), kislepkeszű hangyabogáncsot (*Jurinea mollis*) és fekete kökörcsint (*Pulsatilla pratensis* subsp. *nigricans*) találtunk a területen. További bejárások során várható még ritka fajok előkerülése. A felnyíló gyepfoltokba az egynyári seprence (*Erigeron annuus*) viszonylag gyorsan betelepül. Néhány helyen már záródott az akácos néhány molyhos tölgy (*Quercus pubescens*) hagyásfával. A siskanádtippán (*Calamagrostis epigeios*), kanadai arany vessző (*Solidago canadensis*), erdei iszalag (*Clematis vitalba*) és földi bodza (*Sambucus ebulus*) terjedése is szűkíti az értékes gyepek területét. A természetes állapotokra utaló fajok aránya 69%, amely kiemelkedőnek mondható.

E2. mintaterület, etesi Nagy-osztás

A Nagy-osztás déli lejtőin a 1960-as évek végéig műveltek szőlőt. Egy része a lakóházak kertjét alkotta, amelyek közül néhányat az 1980-as években is gondoztak. A terület cserjésedik és egy foltban fiatal akácos alakult ki. Az árlevelű len (*Linum tenuifolium*) és a borzas len (*Linum hirsutum*) gyakori, nyúlánk sármával (*Ornithogalum pyramidale*) csak elvétve találkozhatunk. A betyárkóró (*Conyza canadensis*), siskanádtippán (*Calamagrostis epigeios*), kanadai arany vessző (*Solidago canadensis*) nem kívánatosak a területen. Az alsó részen egy legalább 15 éves akácos található, ami terjed (a szerves törmelék ide hordódott le és üdebb is ez a rész). A növényzet többségében degradációra utaló fajokat tartalmaz, de megfelelő kezeléssel visszaszoríthatóak lennének a nem kívánt fajok.

E3. mintaterület, etesi Árnycsokor

Etes déli határában az 1950-es években telepítettek szőlőt, amelyet már a 1970-es években felhagytak. Az északi kitérű domboldal lábánál található az Etesi Fáslegelő Természetvédelmi Terület. A területet cseres-tölgyes szegélyezi. Előrehaladott a cserjésedés és beerdősülés, már erdei fajok is megjelentek. A kanadai arany vessző (*Solidago canadensis*) és egynyári seprence (*Erigeron annuus*) itt is megtalálható. Védett növénytaxont nem regisztráltunk a helyszínen, ugyanakkor kétharmados többségben természetes állapotot jelző növények borítják a területet.

A mintaterületek multivariációs elemzése

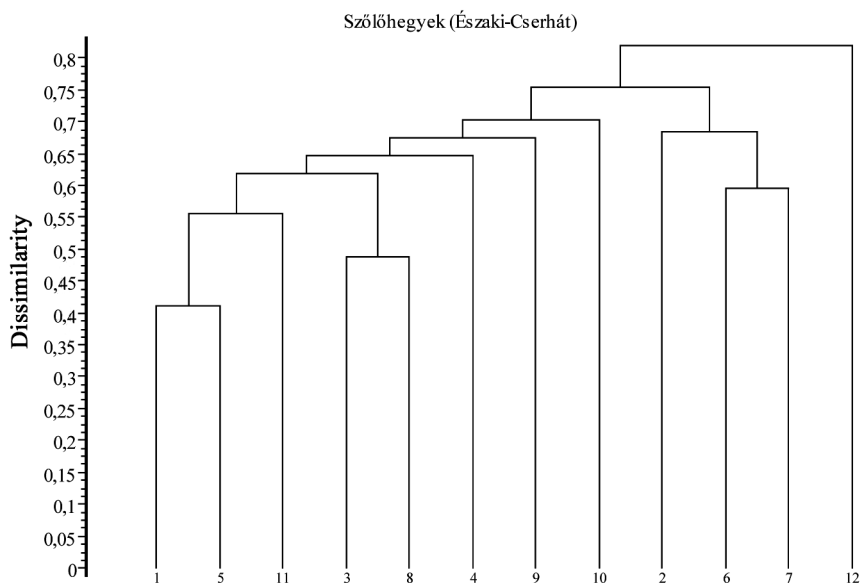
Bináris elemzés (Sorensen)

A bináris elemzés (2. ábra) jól mutatja, hogy a legalacsonyabb különbözőségi értéken az 1. (Kh. 1. mintaterület) és az 5. (Nm. 2. mintaterület) minta válik el, tehát ezek a területek nagymértékben hasonlítanak. Ennek legfontosabb oka az lehet, hogy mindkét területen az 1960-as évek elején hagyták fel a szőlőművelést és azóta nem történik hasznosítás, valamint a délies kitérű is igaz mindkettőre.

A 3. (Sh. 2. mintaterület) és a 8. (Ság. 1. mintaterület) minta is nagy hasonlóságot mutat. Mindkét területen az 1970-es évek végéig folyt szőlőművelés és talajtani szempontból is hasonlóak.

A 2. (Sh. 1. mintaterület), a 6. (Nm. 3. mintaterület) és a 7. (Nm. 4. mintaterület) minta egymásra jobban hasonlít, mint a többi mintára. A mintaterületek közül ezek képviselnek legkisebb értéket az ott felvett növényfajok alapján. A természetes állapotokra utaló növényfajok aránya mindhárom területen alacsony. A 6. és 7. minta alacsonyabb különbözőségi szinten válik el egymástól, amit az egymáshoz való térbeli közelségük is befolyásolhat.

A 12. (E. 3. mintaterület) minta kapcsolódik a legmagasabb különbözőségi értéknél, tehát nagyon elkülönül a többitől, ami nem meglepő, hiszen ez a terület áll a szukcesszió legmagasabb szintjén. Ezen a mintaterületen már megkezdődött az erdősődés.

2. ábra A mintaterületek bináris elemzése
Figure 2. Binary analysis of the sample areas

Köszönetnyilvánítás

Köszönettel tartozunk Ádám Szilviának, aki a multivariációs elemzésben, Lantos Istvánnak és Szép Milánnak, akik a térinformatikai feldolgozásban nyújtottak segítséget, továbbá adatközlőinknek, akik helyismerete segítette kutatásainkat, valamint Nagy Lászlónak és Bata Tibornak (Nógrád Megyei Földhivatal), Papp Gábornak (MTM Növénytár), a Balassi Bálint Megyei Könyvtár, a Nógrád Megyei Levéltár, a BNPI Nógrádi Tájegység és a Hadtörténeti Múzeum Térképtára munkatársainak.

Irodalom

- ÁNGYÁN J., TARDY J., BAKONYI G., TURCSÁNYI G. (2003): A mezőgazdálkodás és a természetvédelem egymásra-
 utaltsága. In: ÁNGYÁN J., TARDY J., VAJNÁNÉ M. A. (szerk.) (2003): Védett és érzékeny természeti
 területek mezőgazdálkodásának alapjai. Mezőgazda Kiadó, Budapest, pp. 50–51., 68–70., 246–248.
- BALOGH I. (1998): A magyar szőlőtermesztés, borászat múltja és jelene. In: BALOGH I., BÉNYEI F., BOTOS E.,
 HERPAY B., LŐRINCZ A., MUNKÁCSI J., SZABÓ A., SZENDRŐDY GY., URBÁN A. (1998): A szőlőtermesztés
 helyzete és kilátásai. Magyar Tudományos Akadémia Agrártudományok osztálya, Budapest, pp. 1–5.

- BARCZI A. 2004: Magyarország tájai és talajviszonyai. Egyetemi jegyzet, SZIE KTI, Gödöllő, p. 27.
- BÉNYEI F. 1998: A magyar szőlőtermesztés helyzete. In: BALOGH I., BÉNYEI F., BOTOS E., HERPAY B., LŐRINCZ A., MUNKÁCSI J., SZABÓ A., SZENDRŐDY GY., URBÁN A. (1998): A szőlőtermesztés helyzete és kilátásai. Magyar Tudományos Akadémia Agrártudományok osztálya, Budapest, p. 2.
- BORHIDI A. 1993: A magyar flóra szociális magatartás típusai, természetességi és relatív ökológiai értékszámai. A Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium Természetvédelmi Hivatala és a Janus Pannonius Tudományegyetem kiadványa, Pécs, 610 p.
- BOROVSKY S. 1911: Magyarország vármegyéi és városai: Nógrád vármegye. pp. 203–204.
- CSIKY J. 2004: A Karancs, a Medves-vidék és a Cerová vrchovina (Nógrád-Gömöri bazaltvidék) flóra- és vegetációtérképezése (digitális dokumentum).
- CSOMA ZS. 1997: A középkori magyarországi szőlőhegyek arculatának kialakulása és a szőlő-bortermelés kettős gyökere. In: FÜLEKY Gy. (szerk.) 1997: A táj változásai a Honfoglalás óta a Kárpát-medencében. Gödöllői Agrártudományi Egyetem MSZKI, Gödöllő, pp. 127–160.
- ETES NAGYKÖZSÉG IRATAI 1867–1960 (65. doboz 134. füzet) (1938): Összeírás a szőlő- és gyümölcssterületekről a 83.500/1938. I/2 FM rendelet alapján. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján.
- FEYÉR P. 1981: A szőlő- és bortermelés Magyarországon (1848-ig). Akadémiai Kiadó, Budapest, 384 p.
- GYULAI F. 1999: Az agrobiodiverzitás változása a Kárpát-medencében. Fenntartható Fejlődés Bizottság, Budapest, pp. 73–82.
- KARÁTSÓN D. 1997 (főszerk.): Magyarország földje – kitekintéssel a Kárpát-medence egészére. Pannon Enciklopédia VI. kötet. Kertek 2000 Kiadó, Budapest. pp. 333–336.
- MAROSI S., SOMOGYI S. (szerk.) 1990: Magyarország kistájainak katasztere. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest, pp. 791–794., 798–802.
- MEZŐGAZDASÁGI STATISZTIKAI ADATGYŰJTEMÉNY 1870-1970.
- MOCSÁRY A. 1826: Nemes Nógrád Vármegyének Historiái, Geographiai és Statistikai Esmertetése. Pest. 272 p.
- NÓGRÁD MEGYE STATISZTIKAI ÉVKÖNYVE 1965, 1970, 1980, 1999, 2006. KSH Nógrád Megyei Intézet, Salgótarján.
- PODANI J. 1994: Multivariate data analysis in ecology and systematics. SPB Publishing, The Hague.
- PODANI J. 1997: Syn-Tax 5.1: New version for PC and Macintosh computers. Coenoses 12: 149–152.
- SCHNEIDER M. (szerk.) 1972: A nógrádi adózó nép viszonyai 1828-ban. Helyzetkép a mai Nógrád megye községeiről az országos összeírás alapján. Nógrád Megyei Levéltár és a Magyar Történelmi Társulat Nógrád megyei csoportja, Salgótarján.
- SHVOY M. 1874–1875: Nógrád megye leírása. Reprint (2006). Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján.
- SIMON T. 2000: A magyarországi edényes flóra határozója. Tankönyvkiadó, Budapest. 976 p.
- SZOMBATHY V. 1976: Nógrádi útkalauz. Nógrád Megyei Idegenforgalmi Hivatal, Salgótarján. pp. 7–23, 30.

STUDIES ON BOTANY AND LANDSCAPE HISTORY OF ABANDONED GRAPEYARDS
IN THE NORTHERN CSERHÁT HILLS, HUNGARY

Z. MRAVCSIK¹, K. HARMOS², Á. MALATINSZKY¹

¹Szent István University, Institute of Environmental and Landscape Management,
H-2103 Gödöllő, Páter K. 1., Hungary, e-mail: mravcsikz@freemail.hu, Malatinszky.Akos@kti.szie.hu

²Bükk National Park Directorate, 3301 Eger, Sánk u. 6.

Keywords: abandoned grapeyard, nature conservation value categories, protected plants, Northern Cserhát, landscape history

All abandoned grapeyards (altogether 12) of five villages in the Northern Cserhát Hills (Northern Hungarian Mountain Range) which carry enough relevant landscape historical features were observed. Within landscape history, grape management history of Nógrád county has been analysed as facing its conditions and processes in the Carpathian Basin. A comparison is given on national changes and local processes (areas of Kishartyán, Sóshartyán, Ságújfalú, Nógrádmegyer, Etes settlements). Every sample area is described and evaluated separately as well, thus, their differences and similarities can be observed. Altogether 252 vascular plant species were listed from the 12 grapeyards, 12 of which being protected (*Linum tenuifolium*, *Linum hirsutum*, *Astragalus exscapus*, *Orchis militaris*, *Orchis purpurea*, *Orchis morio*, *Aster amellus*, *Adonis vernalis*, *Stipa pulcherrima*, *Jurinea mollis*, *Pulsatilla pratensis* subsp. *nigricans*, *Ornithogalum pyramidale*) and 26 valuable at a local level. These abandoned grapeyards as semi-natural habitats are bases for secondary habitats, carrying several above mentioned values in the landscape formed by humans.